

KAPOSI ZOLTÁN*

PÉCS GAZDASÁGI HELYZETE A 19. SZÁZAD KÖZEPÉN

ECONOMIC SITUATION OF PÉCS IN THE MIDDLE OF THE 19TH CENTURY

ABSTRACTS

Pécs has been the largest city of the South-Transdanubian region for centuries. It had been a market town of the Church for a long time yet it was given the rank of royal free city in 1780. In the first part of the 19th century there was a quick economic development in the city. This resulted that Pécs became the most important trade centre of the South-Transdanubian region, its agglomeration was the second largest after Pest. The economy of the city stood on many pillars. Its 13000-acre frontier served the purpose of raising crops, keeping livestock and practicing forestry. Speciality of the city was the huge 1800-acre vineyard; due to this Pécs was one of the most important settlement nationally when it came to wine trading. Industrialisation was growing stronger in the 1830s. Beside the traditional handicraft and guilds more and more modern businesses were founded. Factories and plants were spreading and coal mining got under way. The first savings bank was founded in 1845. With its population of 15000 Pécs became the cultural centre of the region in the middle of the 19th century.

Urbanizáció és népességnövekedés

Magyarországon az 1780-as évektől mélyreható gazdasági és társadalmi átalakulási folyamatok indultak meg. Az állami-katonai megrendelések révén folyamatosan erősödött az agrártermékek iránti kereslet, ami magával hozta a tradicionális mezőgazdaság, s főleg az uradalmi rendszer fokozatos átalakulását. Erősödött az urbanizáció is: az 1780-as években Magyarországon az össznépességnek mintegy 7%-a volt csak városlakó, de ez az arány 1840-as évekre 13–14%-ra emelkedett.¹ Különösen a reformkor időszakában gyorsultak fel a folyamatok, amikor egyre másra szereztek vásártartási jogot a nagyobb települések. Egyértelműnek tűnik, hogy azok az uradalmi központok, városok, ahol a földesúr felismerte az árutermelésből nyerhető jövedelmek lehetőségét, relatíve gyorsan fejlődhettek, ám ahol ez elmaradt, ott az évszázados megkövesedett gazdasági és társadalmi viszonyok maradtak meghatározóak. Erősödött az agrárgazdaság és az ipar kapcsolata: a szélesedő agráripari munkamegosztás révén a piacoknak egyre nagyobb hatása volt a lakosság életére. Viszonylag dinamikusán nőtt a gazdaság azon része, amelynek fölöslegei már piaci törvényszerűségek szerint cseréltek gazdát. Nem véletlen, hogy ebben az időben a nagy piackörzettel és kereskedői létszámmal működő városok voltak a leggyorsabban növekvő települések.² A piacok kihasználása szükségessé tette a közlekedési feltételek és a pénzügyi intézmények fejlesztését. Tanulmányunkban Pécs város mintáján arra próbálunk meg válaszolni, mi kell ahhoz, hogy egy városban gyors gazdasági fejlődés induljon meg, s milyen összetevői vannak a növekedésnek, s mennyiben tekinthető a folyamat mintaértékűnek.

Először is nézzük meg, hogy a gyorsan változó reformkori közegben milyen is volt Pécs szabad királyi város gazdasági és társadalmi helyzete. Pécs mindig is Dél-Dunántúl legnépesebb városa a volt. A török kiűzése után a város népessége viszonylag gyorsan

* Prof. Dr. Kaposi Zoltán egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, az MTA doktora.

növekedett. Az 1720-as évekbeli mintegy 2000–2500 fős népességhez képest 1784-ben már csaknem 9000 ember élt a városban.³ A lakosság szaporodásának üteme a 19. században is magas maradt. Az 1828 körül a népesség mintegy 11 300 fős lehetett, míg a forradalom előtti időszakban már 15 300 főt tett ki a város lakossága.⁴ Különösen felgyorsult a pécsi népességnövekedés 1850–1870 között, amikor húsz év alatt a 15 000 fős népesség mintegy 24 000 főre emelkedett.

A legnagyobb dél-dunántúli városok népessége (1784–1870)
The population of the largest cities in the South-Transdanubian from 1784 to 1870

Város neve	Megye	Lakosság 1784-ben	Lakosság 1828 körül	Lakosság 1850 körül	Lakosság 1870-ben
Pécs ⁵	–	8853	11 322	15 318	23 863
Dunaföldvár	Tolna	5839	8 979	9 463	12 382
Mohács	Baranya	4698	8 316	9 148	12 140
Szekszárd	Tolna	6290	8 150	9 845	11 069
Kanizsa	Zala	5475	8 000	9 836	15 125
Paks	Tolna	4685	7 292	8 294	10 302
Keszthely	Zala	3586	6 930	7 024	4 888
Bonyhád	Tolna	3009	4 639	4 873	5 832
Bátaszék	Tolna	3396	4 628	4 950	6 452
Tolna	Tolna	3531	3 119	6 207	7 309
Kaposvár	Somogy	2166	3 072	3 780	9 571
Zalaegerszeg	Zala	2881	3 116	4 000	6 423

Forrás: Danyi Dezső–Dávid Zoltán (1960); Nagy, Ludovicus (1828); Fényes Elek (1851); Népszámlálás (1870)

Ez a gyors népességfejlődés Dél-Dunántúlon nem volt egyedülálló volt, a pécsihez hasonló változások más településeken is végbe mentek, legfeljebb a kiinduló pontok voltak mások. Az adatokból világos, hogy legfőképpen a Duna menti kereskedő városok (Földvár, Mohács, Paks), illetve az öt fontos kereskedelmi út csomópontjában fekvő Kanizsa népessége növekedett leginkább. Szekszárd esetében a megyeközponti szerep, valamint a Duna közelsége adhatta a növekedés okát. A többi dél-dunántúli mezőváros népességszáma viszont jelentősen elmaradt ezektől a városoktól. Pécs esetében lényeges, hogy a környékről viszonylag sokan költöztek be a városba, amit jól mutat, hogy a Pécs körül mintegy 25–30 km-es sugarú körben elhelyezkedő falvaknál a 19. század első felében jelentősebb népességnövekedést nem regisztrálhatunk.

Mivel a város 1780 előtt a pécsi püspökség tulajdonában lévő egyházi mezőváros volt, így nem véletlen, hogy a város lakosságának túlnyomó többsége katolikusként élt. Az 1840-es években csaknem 97%-ot tett ki a katolikusok aránya, mellettük kis számban éltek evangélikusok, reformátusok, görögkeletiek és zsidók. Sokáig tiltották városi jogszabályok a zsidók jelenlétét, s majd csak a reformkori törvények kényszerítették rá a várost a merev álláspontja oldására. Ezt mutatja, hogy 1840-ben még csak 22, de 1843-ban már 279 zsidó vallású egyén élt a városban.⁶ Adataink ugyanakkor a vallási egyoldalúság mellett három nemzetiség városának írják le Pécsset, ahol magyarok, délszlávok és németek hozzávetőlegesen egyharmad-egyharmad arányban éltek. A különböző nemzetiségek egymás mellett élése nem okozott a városban belül komolyabb problémát.

Pécs, mint piacközpont

Kérdés persze, hogy milyen gazdaság körülmények mellett mehetett végbe ez gyors demográfiai növekedés? Ha egy korabeli térképre tekintünk, akkor Pécs gazdasági és közlekedésföldrajzi helyzete már önmagában is elégséges magyarázatot kínál. A Mecsektől

délre igen jelentős agrárterületek feküdtek. A szlavóniai, a bácsi, bánsági agrárterületekről, avagy a Török Birodalomból érkező kereskedelem nagy része érintette Baranyát. A 19. század közepe felé a közlekedéstechnika állapota, valamint a szállítási költségek csökkenése hozzájárult ahhoz, hogy Pécs városát már nem kellett feltétlenül kikerülni. A város méretével, közbiztonságával, szálláslehetőségeivel, védettségével fontos állomásává vált az átmenő forgalomnak. Piackörzetének nagyságával Pécs szabad királyi város az 1828. évi Regnicolaris Conscriptio adatai alapján készült kimutatás szerint igen előkelő helyen állt: tiszta vonzaskörzetét tekintve Pest-Buda után az ország második legnagyobb piackörzetével rendelkezett: tiszta vonzaskörzetébe 371 település tartozott.⁷ Tudjuk persze, hogy a piackörzet népessége még korántsem egyenértékű a kereskedelmi forgalommal, ám biztosnak tűnik, hogy Dél-Dunántúlon Nagykanizsa és Mohács mellett igen nagy piaci hely volt Pécs városa. Ugyanakkor voltak korlátai is; erre utal egy kortárs megjegyzése, miszerint Pécsnek „*Szűk határa és hajózható folyó hiánya miatt ez a város igazi kereskedelmi várossá nem lehet*”.⁸

A forgalmazás szélesedését nagyban segítette, hogy három országos főút futott össze Pécssett. Nyugat felé a Szigetvár–Nagykanizsa–Sopron–Bécs útvonal katonai és postai funkciói mellett az egyik legfontosabb kereskedő útja is volt a térségnek. Élénk volt a forgalma a Budáról érkező útnak; ne felejtsük el, hogy Pest-Buda egyre inkább az ország fővárosává vált, a reformkorban már jóval több, mint 100 000 lakossal.⁹ A Balkánon vásárolt termékek egy része ugyanakkor Pécs piacain cserélhetett gazdát, ez az út délkeletről Eszéken át érte el Pécsset. A három országúton kívül számos más útnak is nagy jelentősége volt a város kereskedelme szempontjából. A Pécs–Mohács közút fontossága a dunai kikötő elérésében állt: a gabona nagy része ekkor még a folyón hagyta el az ország területét; ezen az úton a korabeli áruszállítás egy korabeli szerző szerint elérhette az évi 300 000 mázsát.¹⁰ A reformkorban ennek az útnak a jelentőségét egyre inkább a szénszállítás adta, mivel az Üszögpusztá–Mohács közti vasút megépüléséig (1857) százszámra fuvarozták szekerekkel a szenet a mohácsi kikötőbe.¹¹

A kereskedők száma folyamatosan szaporodott a városban: míg 1823-ban csak 18 kereskedő volt a városban, addig 1845-ben már 34 kalmárt, 29 kereskedőt és 7 húsárust írtak össze.¹² A város évi négy országos vásárt tarthatott,¹³ ugyanakkor folyamatosan bővült a belső ellátást biztosító bolthálózat. A szerdán és szombaton tartott hetivásárok viszonylag alacsony árakkal tűntek ki a kortársak szemében, ugyanakkor a vásárok nagy forgalmúak voltak. Az áruszállítás mellett jelentőssé vált a személyfuvarozás is a 19. század közepére, hiszen a batáron, avagy szekéren történő közlekedés mellett már arra is volt lehetőség, hogy Pestről Mohácsig gőzhajóval, onnan pedig közúton tegyék meg az utat a városig.

A jelentősebb boltok főleg a Nagy utca és a Piac tér épületeinek földszintjeit foglalták el. 1845-ben a Honderű tudósítója már azt írta, hogy „*a boltok napról napra szaporodnak nálunk*”.¹⁴ A kalmárboltok külseje is nagy átalakuláson ment keresztül, megjelentek a díszítések, a cégérek, a különböző feliratok a város közepén. A század közepe felé már a legkülönbözőbb termékek forgalmazására szakosodott boltokat is bőséggel találunk a városban: volt itt már könyvesbolttól a detail-kereskedésig szinte minden. A kereskedelemhez persze más is kellett: vendéglők, korcsmák, szálláshelyek, kávéházak stb. Egy 1823-ban megjelent leírás szerint „*az utazóknak elfogadására és az mulatni kívánó Lakosoknak számára 7 előbbkelő, s a több alább való vendég-fogadók és szinte 7 kávéházak találtnak*”.¹⁵ A hagyományos vendégfogadók mellett 1845-ben a városközpontban lévő Schönherr-család telkén felépítették és átadták a presztízserértékű, s a városképet meghatározó Nádor vendéglőt és szállót.¹⁶ Nagyon lényeges volt a forgalmazás szempontjából, hogy Pécssett a közigazgatási, a szabad királyi városi, valamint az értelmiségképző funkciókból is következően mindig magas volt az olyan társadalmi csoportok aránya, amelyeknek birtoka és ipari foglalkozása általában nem volt (pl. tanárok, ügyvédek stb.), ám mégis fontos fogyasztónak számított.

Szántók, szőlők, erdők. A mezőgazdaság jelentősége

Forduljunk most a korabeli városok életét nagyban meghatározó mezőgazdaság felé. Mint azt már korábban említettük, Pécs 1780-ig egyházi város volt, ahol a mindenkori püspök gyakorolta a földesúri jogokat. Négy olyan egyházi szervezet is működött a városban, amelynek a településen belül telkei, azon kívül pedig – döntően a város körüli vidékeken – földbirtokai voltak. A legnagyobb birtok a püspökségé és a káptalané volt (25–30 000 hold), de a papnevelde és a székesegyház is jókora földekkel bírt.

A város teljes területe a 19. század közepén 11 694 holdat tett ki.¹⁷ Gabonatermelésre leginkább alkalmas szántók a várostól nyugatra, délre és délkeletre feküdtek. Az erdő aránya mintegy 40%-át tette ki az összterületnek. A földek minősége jónak számított, amihez persze az is hozzájárult, hogy a városi tanács a 19. század első felében már komoly lecsapolási munkákat folytatott, így a város szélén meghúzódó mocsarak jelentős részét eltüntették. A város alatti területekre, főleg a Pécsi-víz körüli földekre nagy szüksége volt a lakosságnak. A Pécsi-víz a Meszesi- és a Hirdi-vízfolyásból, táplálkozott, a két kis patak összefolyásától kezdve a város déli területén haladt nyugat felé. Felvette a Tettye maradványait, s a Mecsekről déli irányba tartó több tucat kisebb vízfolyást. Különösen a nagyobb esőzések, hóolvadások alkalmával tudott a megduzzadni, s kiöntésével vizenyős területeket formálni. A Pécsi-víz szabályozása a helyi polgárságnak és a környék uradalmainak is érdeke volt. Az 1820–30-as években a város megásatta a patak medrét, vagyis gátak közé szorították a patak folyását. A 19. század közepi térképek a vízfolyást következetesen Csatornának nevezik, s az elnevezés is utal a korábbi beavatkozásra.¹⁸ Ekkor tüntették el a város déli szélén lévő Tüskés nevű mocsarat is.¹⁹ A Szemináriumi Uradalom a Pécsi-víz és a Malomvölgyi-patak torkolat környékének szabályozásával tett sokat a térség használhatóságáért.²⁰ Mindez persze kényszer is volt, mert a csatorna vize nagyon meg tudott duzzadni, ami a Pécestől a Fekete-víz torkolatáig futó 39 km-es szakaszon veszélyeztette az alacsonyan fekvő területeket.²¹ Fontos eleme volt a Pécsi-víz szabályozásának a vasútépítés is. 1867–68-ban a Pécs–Barcs vasút a város legmélyebb részén épült ki, ahol meg kellett oldani a Pécsi-vízbe északról és délről torkolló vízfolyások problémáját. A változásokra érdemes felidézni Fényes Elek azon megjegyzését, miszerint Pécs „*Szántóföldjei; valamint rétjei igen termékenyek, s a rónán haszonvehetetlen darab alig van, kivált mióta a város a réteket árkokkal keresztülhuzatván, a posványosságokat kellemes kaszálókká változtatta.*”²² Tegyük hozzá, hogy mindez része volt annak az átalakulásnak, amit az emelkedő agrárárak miatti keresletnövekedés okozott. Dél-Dunántúlon ebben az időben jó néhány szabályozási munka indult meg. Ekkor szabályozták a Kapos folyót,²³ Nagykanizsán a Principális csatornát,²⁴ Baranya megyében a Bellyei-csatornát,²⁵ illetve ekkor kezdődött meg a Fekete-víz vízgyűjtő területein lévő patakok szabályozása.²⁶

A városhoz tartozó szántók, rétek adták a földdel rendelkező polgárságnak a megélhetés hátterét. A korabeli városok polgársága szinte mindenhol rendelkezett szántókkal, rétekkel, legelőkkel. A városban belüli telkek hátsó udvaraiban olyan kerteket, baromfiudvarokat, sertésólakat, istállókat létesítettek az ott élők, amelyek a mindennapi megélhetés szempontjából nagyon lényegesek voltak, ugyanakkor az ott tartott nagyállatok (lovak) az ipari és kereskedelmi tevékenység szempontjából is nélkülözhetetlenek bizonyultak. A mezőgazdasági önellátásra való törekvés természetesen a belső piacot szűkítette, ám a termékek ár- és költség szerkezete ebben a formában képezett konzekvens rendszert.

A pécsi mezőgazdaság egyik legfontosabb sajátossága a szőlő- és bortermelésben fogható meg. Pécsen a lakosság egyre nagyobb mértékben foglalkozott szőlő- és bortermeléssel. A város melletti lankák viszonylag jó lehetőséget adtak a szőlő termelésére. A Mecsek déli oldalára telepített szőlők számára az évi napsütéses órák száma biztosította a megfele-

ló hozamot, ugyanakkor ezek a földek észak felől (a hegy révén) védve is voltak a hideg szelektől. Bár Pécs vízellátása viszonylag jó volt, mégis nagy bortermelési kedv jellemezte a lakosságot. Ennek legfontosabb oka a házi fogyasztás biztosítása mellett az elérhető készpénzjövdelem volt, hiszen a bor iránti kereslet általában magas volt a korabeli Magyarországon. Nem véletlen hogy folyamatosan szaporodtak a szőlőültetvények. 1780 előtt a városi lakosság borárultatási joga még korlátozott volt, ám a szabad királyi városi jogállás megszerzése ezt szabaddá tette. A városi lakosoknak a 19. század derekán a legfontosabb áruja egyértelműen a bor volt.²⁷

A 19. század közepi állapotokat vizsgálva azt láthatjuk, hogy a város határából mintegy 15%-ot tett ki a szőlővel beültetett terület. A város északi falától a Mecsek irányába húzódó domboldalak igen sok dűlőt rejtettek, amelyeket szőlőkkel ültetettek be. Mintegy 41 évnyi pereskedés után 1823-ra sikerült a városnak megszerezni a Káptalantól az ún. Csurgó dűlőt,²⁸ s onnan, vagyis Ürögtől egészen Szabolcsig folyamatosak voltak a szőlőbirtokok, egyes adatok szerint mintegy 2000 szőlőskert borította be az északi területeket. Az 1840-es évek elején mintegy 1680, az 1850-es évekre már mintegy 1900 holdat tett ki a szőlők területe Pécssett.²⁹ A legnagyobb szőlőbirtokosok továbbra is az egyházi intézmények maradtak. A püspökségnek a Donátusban és az Aranyhegyen is volt szőlője, együttesen mintegy 120 kapásnyi, vagyis 20 holdas terület. A püspökség a szőlőit bérbe adta városi polgároknak, s csak csekély mértékű saját termelést folytattak. A szőlőbirtokok többségét azonban a városi polgárok birtokolták, bár az egy főre eső szőlőterület nem volt nagy. A terméseredményekről korabeliek azt írták, hogy egy holdról átlagban 40 akó bor készült évente.³⁰ Nem tudjuk, hogy a borfogyasztásból milyen volt a házi felhasználás és a piacra vitt arány, de nagyjából úgy számolhatunk, hogy a 15 000 fős lakosság esetében a mintegy 7000–8000 felnőtt esetében egy főre 7–8 hl bor adódik, ami minden bizonnyal jóval túl van az egy fő által fogyasztott mennyiségen. A minőség átlagos lehetett, egybehangzó az a korabeli nézet, hogy a pécsiek nem versenyezhettek jelesebb borokkal.

A szőlő és a bor több volt a pécsi emberek életében, mint egyszerű fogyasztható termék vagy jövedelmi forrás. A korabeli városok szinte mindegyikében a polgári lét szimbólumértékű eleme volt a szőlő, s a szőlőművelés egyes fázisaihoz köthető életmód. Szüretkor „*A város akkorban csaknem üresnek tetszik. Hívott és hívatlan vendég örömmel fogadtatik a pinczeházaknál*”.³¹ A szőlő fontos volt a foglalkoztatás szempontjából is, hiszen a műveléshez – főleg a gazdagabb, nagyobb birtokkal rendelkező polgárok birtokain – idegen munkaerőt is igénybe kellett venni. A pécsivel megegyező vonása a korabeli magyar városok munkaerő-szerkezetének, hogy a városban általában ingatlanal nem rendelkező, viszonylag jelentős létszámú napszámos időszakonként biztos megélhetést talált a szőlőművelésben. A szüret – akárcsak ma, a nagyobb szőlőterületeken – jelentős női munkaerőt kötött le, ahova messzi tájakról is érkeztek szüretelők, főleg asszonyok. A szőlőművelés ugyanakkor egy életforma volt, hiszen több napon keresztül hegyen tartózkodást, ottani berendezkedést kíván.

Emeljük ki még az erdőgazdálkodást is. A hatalmas kiterjedésű mecseki erdők a város-tól északra kelet-nyugati irányban folyamatosak voltak. Az erdő a városi polgárság közös tulajdonában volt, a város felügyelte és használta. Az erdőt sok mindenre lehetett használni: a téli tűzifaszükségletet, az építőanyagot, a használati eszközökhöz szükséges nyersanyagot is innen lehetett venni. Szintén fontosak voltak az erdők egyes ipari munkákhoz szükséges faszén termeléséhez. Az erdő vadban gazdag volt, ugyanakkor nagyon szegényeknek, messziről idevetődötteknek akár tartós menedéket is nyújthatott, főleg a Mecsekben lévő kisebb nagyobb barlangok révén. A szentelepek nagy része is az erdősült területeken található.³² A korábbi faizás nagyban pusztította az erdőket, így aztán jó nagy kopár területek alakultak ki a mecseki erdőkben.³³ Az erdő már a kezdetekben is fontos jövedel-

mi forrása volt a városnak, a városi bevételek java része ebből származott.³⁴ A 19. században már országos jogszabályok (1807. évi 21. tv.) intézkedtek az erdők kezeléséről, fenntartásáról.

A kézműipartól a gyárakig

Pécsett az iparosok a város életét, működését meghatározó társadalmi csoportot képeztek. A 19. század első felében a dél-dunántúli városokban az iparúzó népesség hozzávetőlegesen 15–20%-ot tett ki. Pécsett az iparosok száma viszonylagosan pontosan meghatározható. Az 1828. évi országos, s egy ugyanekkor készült másik összeírás szerint a céhes iparosok száma 568, míg a céhen kívülieké 124 volt, vagyis összesen 692 fő foglalkozott iparral.³⁵ Az összes adózó szempontjából ez a családfők 32,3%-a, vagyis a dél-dunántúli átlagnál jóval magasabb, ami világosan utal a városban belül az iparosok erőteljes befolyására. Az összeírások iparos családfőkkel számolnak, tudvalevő azonban, hogy nemcsak az tekinthető iparosnak, aki önálló üzemet visz, hanem az a széles réteg is, amely legényként, inasként, napszámosként az ipari munka meghatározó részét végzi. Az ipari fejlődést mutatja, hogy két évtizeddel később, 1848-ban már 1739 iparos (köztük 624 mester, 809 legény, 306 inas) működött a városban.³⁶

A város iparosainak területi elhelyezkedése is nyomon követhető. Az 1828. évi két összeírás szerint a Belvárosban az iparúzók 59,3%-a (345 fő), a Budai külvárosban 25,5%-a (149 fő), a Szigeti külvárosban 10,8%-a (63 fő), a Siklósi külvárosban 3,1%-a (18 fő), míg Rácvárosban 1,2%-a (17 fő) működött.³⁷ A városfalon belüli (Belváros) terület volt a polgárság igazi hazája. A Belváros polgári ingatlanjai egyszerre voltak lakóhelyek és ipari telephelyek. Ám a belső népesség szaporodása és a hely szűkössége többször arra kényszerítette a polgárságot, hogy iparát valamelyik külső városrészben bővítse. A Belvárosban működött a pécsi polgárságnak az többségi része, amely iparát egész évben folytatta, vagyis vélhetően főleg abból élt. A városirányítás vezető posztjait a Belvárosban élő polgárság töltötte be. A reformkor leggazdagabb társadalmi rétegét – a kereskedőkkel egyetemben – a belvárosi polgárság adta, akik között néha valóságos dinasztiák nőttek fel. Voltak olyan famíliák, amelyek egyrészt a család szaporodásából, másrészt pedig a gazdagodás miatt 10–12 házzal is rendelkeztek a városban. A belvárosi iparosok jelentős része német nemzetiségű volt.³⁸

A városi polgárság elhelyezkedésében az igazi különlegességet azonban nem a belvárosi, hanem a Budai külvárosi iparosok jelentették. Sok utazónak feltűnt, hogy ha keletről érkezik a városba, mielőtt a városkapun belépne, északra tekintve egy valóságos várost látott számos ipari létesítménnyel.³⁹ Ez volt a Tettye-patak és környékének az ipari rendszere. A Tettye nemcsak az iparban, hanem a város ivóvízellátásában is fontos szerepet játszott, a vizet vascsöveken keresztül vezették el a házakhoz. A kézművesek a patak völgyében, a városfalon kívül telepedtek meg, s a bővizű, jelentős esésű patak vizére építették tevékenységüket. A Tettye a folyása mellé telepedtek a molnárok, a pokrócosok, a tímárok, a szücsök, a kékfestők stb. Az 1818. évi fölmérés szerint az akkori 30 pécsi malomból 17 a Tettye vizére épült.⁴⁰ A városrészt kifejezetten földszintes, esetleg egyemeletes házak jellemezték, ahol a házak mögötti területen tágas udvarok, műhelyek foglaltak helyet.

Az ipar ágazati jellegét s a foglalkozási rendszert tekintve válik Pécs igazából a dél-dunántúli térség meghatározó városává. A 19. század első felében folyamatosan szaporodtak az ipari tevékenységformák. Az 1830-as évek elején Pécsett 76 mesterséggel foglalkoztak.⁴¹ A céhes ipar legjelentősebb ágazata a bőripar volt. Ide tartoztak a tabakosok, a szűrőszabók, a szücsök, a bocskoros vargák, a magyar vargák, a német vargák, a tímárok, a szíjgyártók, a nyergesek, de ide számíthatjuk még az irhászokat és a kesztyűsöket is. Az 1828.

évi országos összeírás adataiból az látszik, hogy a 12 bőrparhoz sorolható mester az összes iparosnak mintegy 60%-át tette ki.⁴² Ezt az eredményt ugyan árnyalják más összeírások, mindenesetre az iparon belül a bőrpar vezető szerepét nem lehet megkérdőjelezni. A bőrpar koncentrációja kétségkívül pécsi specifikum, kutatásaink során a másik nagy dél-dunántúli piacközpontban, Nagykanizsán ebben az időben az összes iparosbak mintegy 25–30%-a foglalkozott bőrpari tevékenységgel.⁴³

Az ágazati rendszerben a ruházati ipar a növekvő számú városi társadalom ellátása, valamint nyilván a városon kívüli kereslet által is motiválva tekintélyes nagyságrendet mutat. Ehhez az iparági csoporthoz tartoztak a 19. század közepén a német és a magyar szabók, a pokrócosok, a gombkötők, a takácsok, a kalaposok stb. A reformkori gazdasági konjunktúra és a jövedelmek emelkedése adhatta háttérét az építőipar felfutásának. Nem lehet véletlen, hogy a városban tekintélyes számú kőműves, ács, tetőfedő, lakatos, bádogos, festő stb. élt már. Gondoljunk csak arra, hogy ebben az időszakban épültek fel a város Fő utcájában a ma is meglévő emeletes klasszicista épületek; egyre több jelentős, főleg a Széchenyi tér környékén létrehozott, többemeletes ház jött létre, s a városban lakó nemesek is egyre díszesebb épületekben kívántak élni.⁴⁴ Az élelmiszeripar a 15 000 lakosú városban mindig nagy kereslettel találkozhatott, nem véletlen a molnárok, a mészárosok, pékek, a kolbászcsinálók, a kávéosok, a cukrászok, a sörfőzők magas száma. A fa univerzális (bútor, ház, tető, eszközök stb. készültek fából) anyag volt ebben az időben, ennek megfelelően sok iparos mester található a faipari szakmákban, így például az asztalos, a kádár (esetükben a bortermelők kereslete meghatározó lehetett), a kerékgyártó mesterségben.⁴⁵

Létszámában ugyan jelentős, ám minőségben minden bizonnyal csak közepes szintű volt a pécsi ipar a 19. század közepe felé. Valószínű, hogy az 1830-as évekre a hagyományos kisipar némileg megrekedt. Pécssett sokáig a kisüzemi iparrendszer dominált: az egy mesterre jutó legények száma mindössze 1,3 fő volt. Ez a korban megszokott családi gazdálkodási rendszert feltételezve az ipari kisüzemek nagy többségét valószínűleg 5-6 fős egységekké tette, ami nagyon hasonlít a többi dél-dunántúli város iparos társadalmához. Az ipar fejlődése ugyanakkor a gyorsan növekvő népesség kereslete miatt csakis a technikai innovációkkal, avagy a ráfordítások és a tőkeigényesség emelése révén volt lehetséges. Egyéni szakértelemmel, remekmunkák készítésével ezt a helyzetet a jövedelemtermelés szempontjából még fenn lehetett tartani, esetleg némileg javítani, de a megújulás az országos tendenciákkal megegyezően csakis az üzemméret növelése és a tömegtermelés felvállalása felé mutathatott. A céhes ipar adminisztratív jogszabályokkal az 1840-es évektől kezdve már nem sokat tehetett helyzete stabilizálására, így versenyre kényszerült a városon kívüliekkel, a kontárokkal, a céhen kívüli – főleg a Budai külvárosban élő – iparosokkal. A céhek számának szaporodása is megállt az 1840-es években. Ezt jól mutatja, hogy az 1781. évi 28 céh 1833-ra 38-ra emelkedett, ám 15 év alatt a forradalomig már csak eggyel nőtt a pécsi céhek száma. Joggal mondható, hogy „*Pécssett a céhekbe szerveződött kézművesipar az 1830-as évekig felmenőben volt...1840–1848-ig a céhszervezetekben stagnálás nyilvánult meg*”.⁴⁶

Az 1840-es évektől kezdve számíthatjuk a pécsi ipar megújulását: egyre több új, modern beruházás született meg a városban, amelyek működése és erősödése átformálta a foglalkoztatás szerkezetét is. Viszonylag hamar megjelentek az első manufaktúrák (legrégebb a 18. század utolsó harmadában, a Klimó püspök által alapított papírmalom lehetett).⁴⁷ Az 1840-es évek alapítási lázában tovább szaporodtak a pécsi manufaktúrák, de megjelentek az első gyárak is. Utóbbiak között volt már sörfőzde, likörgyár, szivargyár, gazdasági gépeket gyártó üzem, gyufagyár, s egy olyan papírgyár is, amely már évi 1600 mázsa rongyot dolgozott fel. Gőzgépet használó pálinkagyár is működött már az 1840-es évek közepén Pécssett. A változások iránya nagyjából egybeesett más magyarországi városok átalaku-

lási tendenciáival. Fontos megjegyeznünk, hogy a reformkorban gyárnak nevezett ipari üzemek korántsem hasonlítottak egy mai nagyipari üzemhez, ez esetben inkább csak egy szervezett formában, tőkebefektetéssel és tudatos irányítással, alkalmazottakkal működő ipari üzemről beszélhetünk.

A kor nagy technikai vívmánya a víz helyett a gőzenergia, technológiai újdonsága pedig a gyárszerű termelési rendszer volt. Dél-Dunántúlon az 1830–40-es években több cukorgyárat is létrehoztak. Pécssett az első cukorgyár 1844-ben jött létre Linberger Gottlieb Gyula Pozsonyból származó vállalkozó által. A gyár az első évben már 19 000 mázsa cukorrépat dolgozott fel, amelyből 800 mázsa cukrot nyertek. Nagy részét Pesten értékesítették, a melléktermékeket pedig a korban megszokott módon állathízlalásra adták el.⁴⁸ A nyersanyag-ellátás biztosítására újabb és újabb földeket kellett bérbe venni, ugyanis a magyarországi szabad piacokon répából nem volt fölös készlet.

1844-ben kezdte meg működését az első vasgyár, amely lángkemencékből, öntödékből és hengerműből állt, s két gőzgépet is használtak a termeléshez. A termeléshez szükséges vasércet Gömörből hozták, a szenet a Mecsekben bányászták. A vállalkozás részvénytársaság formájában szerveződött, amiben a Gömör megyei Concordia egyesületnek és Madarász Endre gömöri vasgyárosnak volt nagy szerepe.⁴⁹ A pécsi vasgyár két gőzgéppel működött, amiből az egyik 40, a másik 16 lóerős volt. A gyár kapacitása évi 40 000 mázsára volt becsülhető.

Korántsem volt azonban az 1840-es években alapított gyáraknak az élete diadalmenet. A vállalkozások sokszor csak 1-2 évig tudtak működni, s aztán vagy a kereslet csökkenése, vagy a jövedelmezőség, esetleg a konkurencia miatt az alapítóknak, tulajdonosoknak fel kellett hagyniuk tevékenységükkel. Jól mutatja ezt a pécsi gyufagyártás története. 1844-ben Kalenda György pécsi polgár engedélyt kért a város tanácsától dörzsgyufa készítésére.⁵⁰ Korábban is ezzel foglalkozott, ám a technológia tűzveszélyessége miatt nem volt rá engedélye. Eredetileg takács volt, s Pesten leste el a gyártástechnikát. A Flórián utcában rendezkedett be egy bérelt házban. 1845-ben két pécsi kereskedő, Blauhorn György és Katzler Ádám megvásárolta a gyufagyártási engedélyt Kalendától, s társakként létrehozták saját üzemüket. Állandóan küzdeniük kellett a városi tűzrendészettel, de 1847-ig biztosan működött az üzem, amelyben 5 lány és egy férfi adta a munkásgárdát. Volt még egy másik gyufagyártó cég is: Hilscher Ignác kalmár 1845-ben alapított üzemé is csak pár évig működött. A kereskedő-iparos 1846-ban csődbe ment, vagyonát zár alá vették, s csődpert folytattak le ellene, ám valószínűleg ez a gyártásra nem vonatkozott. Megvádolták azzal, hogy készletei meggyulladtak, s a tanács arra kötelezte, hogy telepítse ki a gyártást valamelyik külvárosba. 1847-ben felfüggesztették a gyártást. Említsük még meg a Szigeti külvárosban gyufát gyártó Ferenczfy Ignác üzemét, ahol a sokba kerülő bér munkások helyett 9 gyermeke segédkezett vállalkozónak.⁵¹ Tény, hogy az érdemi kezdeményezések ebben az iparágban az 1840-es vége felé elhaltak, s az 1890-es évekig nem is éledt újjá az iparág. Szóba került 1845-ben egy nagy posztógyár megépítése is Pécssett, de erre végül is nem került sor.⁵²

A pécsi szénbányászat kezdetei

Pécs gazdasági életében folyamatosan erősödő szerepet játszott a szénbányászat. Eleinte főleg a harangöntők, a rézművesek, a szegkovácsok használtak szenet ipari célokra. A szabad királyi városi polgárok esetében saját telkén vagy birtokán mindenki szabadon rendelkezhetett az ott talált szénnel. Tudvalevőleg Pécs környékén bőven lehetett találni nyílt szénkibúvásokat, vagyis a tulajdonosoknak sokszor csak le kellett hajolniuk földjeiken az energiahordozóért. A szénforrások főleg a város keleti részén lévő Lámpás-völgy vidékén

fordultak elő nagy számban.⁵³ Nem véletlen, hogy egyre többen foglalkoztak birtokaikon szénásással, s a termék értékesítésével. Sokan voltak, akik felismerték a szén ipari célokra történő felhasználási lehetőségét. Az első magánkitermelési munkák az 1780–90-es években indultak meg. Nem lehetett rossz üzlet a polgároknak a széntermelése, hiszen egyre terjeszkedtek a vállalkozók, 1803-ban már a városi tulajdonban lévő területeket is ki akarták bérelni. Mutatja az új idők szelét, hogy 1809-ben létrejött az egyik bérlő csoportból egy Szénkitermelő Társaság.⁵⁴ A Társaság mellett a városi polgárok is növelték termelésüket, s egyben erős konkurenciát jelentettek a társas vállalkozásnak, aminek hatására a Társaság az 1820-as években egyre inkább lehetetlen helyzetbe került. Természetes jelenség, hogy azon földek értéke (legelők, erdők, mezők, szőlők stb.), ahol szenet találtak, gyorsan emelkedett, a polgárok igyekeztek ilyen földekre szert tenni.

A jelentősebb széntelepek nagy része viszont a város mellett lévő szabolcsi és a somogyi területeken helyezkedett el, amely földek korabeli tulajdonosa a pécsi székesegyház volt. A somogyi mezőn 1798-ban került sor az első bányanyitásra, a szabolcsi területeken pedig 1808-ban indult meg a kitermelés.⁵⁵ Az egyházi tulajdonos a bányákat bérbe adta. A 19. század első felében egyre növekedett a szénkitermelés a két említett területen. A hagyományos gödrös-ásásos rendszerről fokozatosan áttértek a minőségi igényeket is kielégítő táróbányászatra. A székesegyház uradalmi szénbányáiban 1810–1844 között 369 000 métermázsza kőszén termelt ki és értékesítettek, vagyis évente 10 540 mázsát.⁵⁶ Sikerrel jártak a kísérletek az 1820-as években a kitermelt szén koksizálására vonatkozóan, ami alapját képezhette a későbbi vasiparnak. A székesegyházi uradalom aránya a mecseki szénkitermelésben az 1840-es évekre a kezdeti 13–17%-ról 20–22%-ra emelkedett.⁵⁷ A század közepén hozzávetőlegesen ezren dolgoztak a szénkitermelésben, döntő részük Szabolcs és Somogy faluból, de jócskán lehettek köztük pécsiek is. Vélhetően jelentős részük nem állandó jelleggel dolgozott a bányákban, mivel a nyíltszíni termelést az időjárási viszonyok nagyban befolyásolták, mindazonáltal azt gondoljuk, hogy a szénbányászat a század közepére fontos részét képezte Pécs gazdaságának. A pécsi kőszén a Hetilap hasábjain az 1840-es évek közepén számos vád érte, miszerint igen korlátozottan használható, s az égetéskor sok salakanyagot hagy maga után, de végül is ezek a vélemények nem ingatták meg a kitermelés emelkedését.⁵⁸

Egy további kérdés volt az értékesítés. A lakossági fogyasztás meglehetően visszafogott volt még a 19. század közepén. Mivel Pécs hegyvidéki erdőség mellett feküdt, így a fa révén a házi tüzelő a polgárok rendelkezésére állt. Egy-két ipari vállalkozás viszont egyre nagyobb mértékben támaszkodott a helyi szénbázisra (pl. a vasgyárat). A pécsi széntermelő polgárok az eladásokat növelendő, egy mohácsi kereskedővel kötöttek szerződést, aki aztán a Dunán forgalmazta a szenet. Végül is a szénkereslet jelentős élénkülése egy szerencsés külső tényező révén valósulhatott meg: 1829-ben jött létre Ausztriában a Dunai Gőzhajózási Társaság (DGT), s a részvénytársaság az uralkodótól 50 éves monopóliumot kapott a Dunán való gőzhajózásra. A DGT folyamatosan növelte hajóparkját, s annak üzemeltetésében egyre nagyobb szerepet szánt a mecseki kőszénnek.⁵⁹

A hitelélet változásai

A megtakarítások garanciális biztosítása, a beruházások szaporodása, a nagyobb társaságok hiteligénye, s a lakosság vállalkozó kedvének fellendülése a 19. század első felében az egész országban felvetette a hitelintézmények alapításának szükségességét. Természetesen hitelélet a hitelintézmények megjelenése előtt is létezett, ami bizonyos keretek között még jól is működött. Ilyen volt például a vármegyei betáblázási renddel működő magánhi-

telek rendszere, amely egyre nagyobb összegeket feltételezett, főleg a gazdagabbak között. Fontosak voltak az egyházi hitelek, s egyre komolyabbá vált a polgárság, főleg a kereskedők bekapcsolódása a hitelezési életbe. Árvapénztárak is működtek: az árvákra maradt vagyont elérverezték, a befolyt összeget elhelyezték az árvapénztárba, ahonnan a lakosság kisebb-nagyobb tételekben kölcsön vehette, s az érte fizetett kamatokból finanszírozhatták az árvák felnevelését.⁶⁰ Ha körbe tekintünk az ismert magyarországi uradalmakon és városokon, akkor azt láthatjuk, hogy bizony néha-néha igen jelentős összegek halmozódtak fel az árvák pénztárában. Pécs esetében az 1840-es évek közepén „*A városi árvák pénztára 160 000 pfor. tőkével bír*”.⁶¹

A gazdaság igényei az intézményesített hiteléletet feltételezték. A gróf Széchenyi István és Fáy András generálta folyamat révén az 1840-s években egyre több takarékpénztár jött létre, főleg az ország kereskedelemorientált vidékein. A Pécsi Takarékpénztár is gyorsan megszerveződött, hivatalos jóváhagyása 1845-ben meg is történt. Alapítói között a város társadalmának legkülönbélebb foglalkozási csoportjaiból látunk személyeket, de közülük ki kell emelnünk Czindery László személyes munkálkodását.⁶² Voltak az alapítók között itt lakó nemesek, középbirtokosok; de találunk köztük jelentős pécsi kereskedőket és ipari vállalkozókat is. Az országos mintának megfelelően létrehozták a választmányt, s megválasztották az első tiszviselőket. Érdekes vonása a 36 tagú választmánynak, hogy – s ez mutatja Pécs regionális központi jellegét is – Tolna és Somogy vármegyéből is hat-hat főt beválasztottak a szervezetbe.⁶³ A takarékpénztár megalakulása 300 darab 100 forintos részvény kibocsátásával, vagyis 30 000 pengőforint alaptőkével jött létre, amivel a közepes nagyságú pénztárak között foglalt helyet az országban.⁶⁴ A pénztár kezdeti időszakában természetesen nem tudott a helyi gazdaság fellendítésében meghatározó pozíciót szerezni (bár a kezdeti felbuzdulás révén az első hónap végén már 8000 forintnyi betét gyűlt össze, de az év végére így is csak 33 471 forintot tett ki a betétállomány), s majd csak az 1850-es évek közepe után nőtt meg igazán a jelentősége. Mindenesetre a takarékpénztár szép példája a társadalmi önzetlenségnek, amit jól példáz, hogy a kezdeti években az ügy iránt elkötelezett vezetők, tiszviselők nem kértek díjazást munkájukért. Hozzátehetjük persze, hogy nem is nagyon lett volna miből, hiszen alig volt nyereség: 1845–50 között a Pécsi Takarékpénztár tiszta jövedelme – bár a betétállománya az 1845. évinek hatszorosára növekedett –, még mindig csak évi 2000–3000 forint volt.⁶⁵

Az 1848. évi törvények hatása Pécs gazdaság életére

Az 1848. évi áprilisi törvények a gazdaság és társadalom átalakulásában korábban megindult változásokat felerősítették, felgyorsították. A forradalmi törvényhozás eltörölte a feudális rendszer számos, az embert és szabad tevékenységét korlátozó jogszabályát. A jobbágy szabad paraszttá vált, s tulajdonba kapta korábban használt földjei jelentős részét; felszabadultak a házas és házatlan zsellérek; választójoghoz juthatott a férfi lakosság egy része, növekedett az ország autonómiája, s önálló kormányzat jöhetett létre. Ha a hazai városokra tekintünk, akkor azt láthatjuk, hogy a nagy változások inkább a mezővárosokat jellemezték, hiszen a polgárság felszabadulása ott is megtörtént. A szabad királyi városok esetében már korántsem hozott sok újdonságot 1848, hiszen itt a városon belüli népesség korábban is szabadon élhetett, tulajdonrendszerét a polgári átalakulás alapjaiban nem érintette. Inkább a külső közeg változása, a kereskedelmi és piaci viszonyok átalakulása, szabadabbá válása jelentett sokat a civitasoknak. Az 1850-es években a királyi városok korábbi zártságukat elvesztették, kapuikat ki kellett nyitni, s szabaddá vált minden polgárnak a költözködés, a tulajdonszerzés.⁶⁶ Az állam a szabadság mellett természetesen számos gaz-

dasági tevékenységet engedélyhez kötött, de a városi tanácsoknak zöld utat kellett adniuk az új kezdeményezéseknek, még akkor is, ha az a régi vezető polgárság számára direkt hátrányosan hatott. Az iparral való foglalkozás, a kereskedelmi tevékenység felvállalása, az ipari vállalkozások elindítása stb. lényegesen szabadabb és könnyebb lett 1850 után. A kormányzat rendeleti úton biztosította a liberális elvű jogszabályokat, amelyeket a városok fogcsikorgatva kénytelenek voltak elfogadni. A külső piac bővülése, a vámmentes kivitel és behozatal, a világgazdasági konjunktúra, az emelkedő árak, s a hazánkban is meginduló alapítási láz óriási lehetőség volt a korszak vállalkozóinak. Nem véletlen, hogy a vállalkozások az 1850-es évektől gyorsan szaporodtak.

A legnagyobb hosszú távú változást minden valószínűséggel a DGT tevékenysége jelentette. A DGT folyamatosan bővítette dunai hajóparkját, s 1853-ban már 73 gőzhajóval szállított, ami meghatározó volt az Ausztriába irányuló kivitel szempontjából.⁶⁷ A monopólium a nagyhatalmak párizsi szerződése után 1857 márciusától természetesen megszűnt, a Duna nemzetközi vízi út lett, ám a gazdasági erőfölény továbbra is biztosította a DGT sikereit. A nagyvállalat szénszükséglete folyamatosan növekedett, s úgy gondolták, hogy érdemesebb egy kitermelési vertikumot létrehozni, semmint külső termelőktől szenet vásárolni. Így 1852-ben a DGT a Pécs-Bányatelep környékén lévő földeket megvásárolta, s ott egy évvel később létrehozta az első bányauzemét, az András-aknát. Ezt a bányát 1853 után folyamatos, kisebb nagyobb vásárlásokkal és bérleményekkel növelte meg, amelynek során jó néhány pécsi polgár bányája került át a Társasághoz. A DGT 1854-ben Pécs városától vette bérbe a Káposztás völgyi birtokot, amit aztán 1857-ben meg is vett; ugyanekkor vásárolta meg a városnak a Nagybánya-völgyben lévő birtokát. 1855-ben Riegel Antaltól vette meg a DGT a Karolina-bányát, 1864-ben Czvetkovits Ferenctől az Istenáldás-bányát, 1867-ben pedig Littke Lőrinctől annak Lőrinc-bányáját a Feketehegy bányatársulat birtokával együtt.⁶⁸

A DGT-nek meg kellett oldania a szén elszállítását is. A korabeli gazdasági élet egyik legnagyobb problémája a szállítás költsége volt. Sokkal többbe került a pécsi szén eljuttatása a mohácsi kikötőig, mint a szén kitermelése.⁶⁹ 1852-ben kezdték meg a vasúti építkezést az országúti távolságnál másképpen hosszabb Pécs–Villány–Mohács vonalon. 1854-ben a Pécs-Bányatelep és Üszögpusztá közti 6 km-es szakasz készült el, ezt még a Társaság számlájára a központi kormány építette, hiszen a centralisztikus elképzelésekkel rendelkező bécsi kormányzat politikájába jól beleillett az osztrák tulajdonú DGT-vállalat erősítése. Üszögpusztá délkeleten közvetlenül határos volt Péccsel, a hatalmas uradalom ekkor a bécsi bankár és nagykereskedő Biedermann család két tagjéé volt.⁷⁰ Üszögön kezdetben egy tároló pályaudvart építettek. Az évtized közepén viszont változott a központi vasútfejlesztési koncepció, s az állam által épített vonalak helyett jött a magánosítás, így most már a DGT-nek kellett – saját forrásaival az Üszög – Mohács közti szakaszt befejezni. A nagy nehézségekkel (kolera tizedelte munkáslétszám, munkáshiány stb.) járó vasútépítkezés 1857-ben fejeződött be, amikor átadták a Mohács – Pécsi Vasút 56 km-es vonalat.⁷¹ (A vasútvonal átadásában közvetlenül is érdekelt volt a DGT egyik főrésztvényese, Habsburg Albrecht főherceg, a bellyei uradalom tulajdonosa, aki ugyanakkor Magyarország kormányzója is volt.) Az első „szénvonal” 1857. május 2-án érkezett meg Mohácsra. Ezzel a vasúttal a DGT gyorsan elérhető, biztonságosan szállítható, olcsó, illetve jó minőségű szénhez jutott hozzá. Fontos azt is kiemelnünk, hogy a DGT a vasútvonalat kizárólagosan áruszállításra tervezte, eleinte nem kívánták személyforgalmazásra, vagy más áru szállítására használni azt. Végül is a Társaság megenyhült, s 1859-től már kibővült feladatkörrel működhetett Pécs és Mohács között a vasút. Ha a távolabbi közgazdasági hatásokat vizsgáljuk, akkor kétségtelen, hogy a korábbi pécsi, szederkényi stb. fuvarosok elveszítették a szénszállításból eredő jövedelmeiket, viszont a vasútépítés, s később a működtetés, illetve

a pécsi rakodó és a mohácsi kirakodó állomás munkaerőigénye javított a foglalkoztatási helyzeten.⁷²

A szénbányászat mellett az 1850-es években Pécsen valóságos alapítási boom ment végbe. Az új gyárak több ágazatban jelentek meg. 1854-ben kezdte meg működését a Budai külvárosban Zsolnay Imre keménycserép-manufaktúrája, amely eleinte csak egy kicsiny kőedénygyár volt. Apja szerezte meg neki a Somogy megyében található lukafai agyagáru kisüzem felszerelését, s ő vette meg 1851-ben a mai gyár helyén a telket egy agyagbányával és téglavetővel együtt. Bár családi adatok szerint Ignác nem volt tehetségtelen, a vállalkozás mégsem volt túl sikeres: a tulajdonos eladósodott, s végül is 1863-ban testvére, Vilmos kölcsöne mentette meg az üzemet a csődtől. Ebben az időben alig 3-4 munkás dolgozott a cégnél. Zsolnay Vilmos 1865-ben átvette a gyárat, ahol hamarosan már 15–17 főt alkalmazott.⁷³ A következő évtizedekben számos innovációt létrehozva (porcelánfajasz, eozin, pyrogránit stb.) Magyarország egyik legfontosabb porcelángyárává fejlesztette üzemét. A bőriparban is jelentős előrelépés történt. 1861-ben indult el a Hamerli-kesztyűgyár. Hamerli János Nyugat-Európában szerzett szakismereteire alapozta kesztyűs ipari műhelyét. Az 1860-as években üzeméhez már gépeket is vásárolt. Termelését, piacát bővítve 1865-ben Bécsben is nyitott kesztyűkészítő műhelyt. Első pécsi műhelye a Belváros keleti részén helyezkedett el, de azt később a Fő utca elejére helyezte át.⁷⁴ A gépiparnak sokáig meghatározó üze me volt az 1865-ben megalapított Haberényi-gépgyár. Ez a vállalkozás is pár fővel indult el, de később dinamikus an bővült. A vizsgált korszak legvégén alapította meg Angster József az orgona- és harmóniumgyárát, amely a későbbiekben világszerte ismert termékeket tudott előállítani. Az első jelentősebb orgonája 1869-ben szőlalt meg a pécsi zsinagógában.⁷⁵

Az élelmiszeripar terén is nagy változásokat láthatunk. Az 1850-es években a gabonakonjunktúra alatt gombamódra szaporodtak a malmok, s különösen a gőzmalmok Magyarországon. A Ganz-gyár által kifejlesztett új technikák lassan-lassan megjelentek a kisebb üzemekben is. 1856-ban Weidinger Ferenc a mai Majorossy utca közepén lévő vízimalmot átvette apjától, amit aztán 1858-ban gőzmalommá fejlesztett. Ez volt az első gőzmalom Pécsen, amit a későbbiekben még jó néhány követett. Nemsokára a közeli Ferenc utcában lévő vízimalmot is megvette, s abból is gőzmalom csinált.⁷⁶ A gőzmalmokon kívül számos telke, háza és szőlője volt Pécsen, s a város elismert, vagyonos polgárává vált. A németes jellegű városban a sörfőzdék mindig nagy üzleti sikert sejtettek. Az 1850-es években azonban két olyan vállalkozás indult el, amelyeknek érdemi hatása volt a későbbi időkre. A negyvenes években Pécsre költöző Scholz Antal 1853-ban vette meg a Sörház utcában lévő üzemet Pucher Józseftől, amit aztán tovább fejlesztett.⁷⁷ Még jelentősebbé vált a máig működő Hirschfeld-féle sörgyár. Hirschfeld Leopold bonyhádi származású kereskedő a század közepén költözött Pécsre. Előtte Dél-Dunántúl nagy részére kiterjedő gabonakereskedéssel foglalkozott, így a serfőzéshez szükséges ellátórendszer kiépítése nem volt számára probléma. 1848-ban megvette a Rókus-dombon lévő ispotályos sörfőzdet, amely helyén felépítette gyárát. A Hirschfeld-sörgyár a város legnagyobb sörgyárává vált, a tulajdonos az 1870-es évekig irányította üzemét, amit aztán átengedett fiának.⁷⁸ Végül említsük meg a Littke-pezsőgyárát. Littke Lőrinc az 1840-es években indította el vállalkozását. Eleinte a céget a több láb on állás jellemezte: foglalkozott szabómesterséggel, bányászattal, szőlő- és gyümölcsstermesztéssel, borkereskedéssel. Korábbi, pozsonyi tartózkodása alatt szerzett pezsőgyártási ismereteit kamatoztatva 1859-ben egy francia eljárást megszerezve és adaptálva indította meg a saját pezsőgyártását. (Az eljárás gyakorlatilag megegyezett a francia pezsőgyártásával.) A Littke pezsőgyár termékei hamar népszerűek lettek. Később a császár a magyar pezsőgyárosok között elsőként adta meg a cégnek az udvari szállító címet. A nagyvállalkozások megindulása mellett persze maradt bővülési lehetősége a kisiparnak is.⁷⁹

Összegzés

Ránézve a pécsi gazdaság 1850-60-as évek fordulóján mutatott képére azt láthatjuk, hogy a megelőző évtizedekhez képest érdemben megszorodtak a városban működő vállalkozások. Az egyik legszembetűnőbb változás a kereskedők számának megugrása: az önkényuralmi időszak végén a városban már 160 főfoglalkozású kereskedő élt, ami nyilván szoros kapcsolatban van a korabeli általános kereskedelmi felvirágzással. Mutatja ezt a mezőgazdasági termékek iránti kereslet növekedése is: 1859-ben összesen 181 334 mérőnyi agrárterméket adtak el a pécsi vásárokon, s a kereskedők között volt már 10 lisztkereskedő is.⁸⁰ Egyre nagyobb lett a városban az értelmiség jelentősége, amit a mérnökök, gyógyszerészek, orvosok, ügyvédek stb. nagy száma bizonyít. Szaporodtak a gyárak, az iparosok. Mindez azt mutatja, hogy a reformkorban megindult gazdasági fejlődés igazából az 1850-es években gyorsult föl, ami jó alapot adott a későbbi, a dualizmus idején bekövetkező dinamikus fejlődésnek.

JEGYZETEK

1. Vörös Károly (1980): 554. old.
2. Kaposi Zoltán (2010): 333–334. old.
3. 1784-re lásd: Danyi Dezső–Dávid Zoltán (1960)
4. 1828-hoz: Nagy, Ludovicus (1828): I. kötet, 47. old; 1850-hez: Fényes Elek (1851): 208. old.
5. Pécsnek, mint szabad királyi városnak, jogilag Baranya megyéhez nem volt köze, a megye viszont Pécsen tartotta közgyűlését.
6. Móró Mária Anna (1995): 31. old. táblázata alapján.
7. Lásd: Bácskai Vera (1988): 198. old. táblázat adatait.
8. Rúzsás Lajos (1963): 290. old.
9. Fényes Elek (1851): II. kötet, 223. old.
10. Fényes Elek (1851): II. kötet, 208–209. old.
11. Erdősi Ferenc (1986): 388. old.
12. Antalfy Gyula (1982): 87. old.
13. Strázsay János (1823): 38. old.
14. Honderű 1845. 12. 23. (25. szám).
15. Strázsay János (1823): 42. old.
16. Bezerédy Győző (1982): 286. old.
17. MNL BML XV. 3. c. 244. t. Kataszteri térképek. 65. doboz. Croquis über die Ried- und Culturenweise-Vermessung der Gemeinde Fünfkirchen (Pécs), 1854. alapján számolva.
18. MNL BML. XV. 9. 65. doboz. Pécs kataszteri térképe, 1865.
19. Kiss Z. Géza (1975): 236. old.
20. Horváth István: http://www.hidrologia.hu/vandorgyules/29/dolgozatok/horvath_istvan_b.html
21. Ihrig Dénes (1973): 278–279. old.
22. Fényes Elek (1851): II. kötet, 210. old.
23. Ihrig Dénes (1973): 267. old.
24. Kaposi Zoltán (2009): 106. old.
25. Haas Mihály (1845): 12. old.
26. Kaposi Zoltán (2012): 61. old.
27. Rúzsás Lajos (1963): 289. old.; Strázsay János (1823): 37. old.
28. Rúzsás Lajos (1963): 288. old.
29. Kovács András (1973): 279. old.
30. Rúzsás Lajos (1963): 290. old.
31. Haas Mihály (1845): 321. old.
32. Lásd: Kollwentz Ödön (1998)
33. Barta István (1941): 53. old.

34. Kollwenz Ödön (1998): 26. old.; Strázsay János (1823): 36. old.
35. Eperjessy Géza (1977): 254. old.
36. Antalffy Gyula (1982): 85. old.
37. Eperjessy Géza (1977): 254. old.
38. Móró Mária Anna (1995): 31. old.
39. Antalffy Gyula (1982): 75–76. old.
40. Móró Mária Anna (1985): 258. old.; lásd még Strázsay János (1823): 35. old.
41. Eperjessy Géza (1977): 257. old.
42. Eperjessy Géza (1977): 267. old.
43. Kaposi Zoltán (2009): 157. old.
44. Lásd: Bezerédy Győző (1983): 284–285. old.
45. Lásd: Eperjessy Géza (1977) tanulmányát; ill. Náray János (1845) áttekintését.
46. Kopasz Gábor (1977): 176. old.
47. A papírmalomhoz lásd: Pécs Lexikon (2010): II. kötet, 72. old. A szócikket Raymann János írta.
48. Kopasz Gábor (1968): 47. old.
49. Rempert Zoltán (1996): 105–118. old.
50. Raymann János (2002): 124. old.
51. Ugyanott, 127–135. old.
52. Hetilap 1845. 07. 15. (31. szám)
53. Babics András (1952): 8. old.
54. Móró Mária Anna (2000): 21–29. old.
55. Babics András (1952): 15.; 18. old.
56. Pálfy Attila (2002): 261. old.
57. Ugyanott.
58. Lásd pl. Hetilap 1845. 10. 31. (62. szám); Hetilap 1845. 11. 11. (65. szám).
59. Huszár Zoltán (2013): 32. old.
60. Lásd: Kaposi Zoltán (1992) tanulmányát.
61. Haas Mihály (1845): 318. old.
62. Kaposi Zoltán (2012): 76. old.
63. MNL. BML. XI. 204. A Pécsi Takarékpénztár iratai. Fasc. 1. 1845–50.
64. Ugyanott, ill. lásd még: Fischer Ferenc (1996): 11. old.
65. Fischer Ferenc (1996): 112–113. old. Táblázatok adatai alapján.
66. Az átalakulásra lásd: Kaposi Zoltán (2002): 163–166; 175–176. old.
67. Huszár Zoltán (2013): 45. old. Táblázat adatai alapján.
68. A DGT földvásárlásaira lásd: Babics András (1952): 26–30. old.
69. Erdősi Ferenc (1986): 388. old.
70. A Biedermann-családhoz lásd: Pécs Lexikon (2010): 106–107. old. A szócikket Kaposi Zoltán írta.
71. Erdősi Ferenc (1986): 389. old.
72. Ugyanott.
73. Pécs Lexikon (2010): 429. old. A szócikket Romváry Ferenc írta; ill. lásd még Kaposi Zoltán (2006): 59. old.
74. Lásd: Déri János (1977).; ill. Kaposi Zoltán (2006): 73–74. old.
75. Lásd: Angster József (1993).; ill. Kaposi Zoltán (2006): 89. old.
76. Pécs Lexikon (2010): II. kötet, 404. old. A szócikket Romváry Ferenc írta.
77. Márfi Attila (2000): 33–41. old.
78. A Hirschfeld-sörgyárhoz: Harcos Ottó (1973); ill. Márfi Attila (2000); Kaposi Zoltán (2006)
79. Kaposi Zoltán (2006): 82–83. old.
80. Pécs ezer éve (1996): 154–157. old. Polgármesteri beszámoló az 1859. évről

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Angster József (1993): A pécsi orgonagyár és a család története. Pécs.
- Antalfy Gyula (1982): Reformkori magyar városrajzok. Budapest.
- Babics András (1952): A pécsvidéki kőszénbányászat története. Budapest.
- Bácskai Vera (1988): Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején. Budapest.
- Barta István (1941): Pécs gazdasági élete a 18. században. Pécs.
- Bezerédy Győző (1983): A városkép és városszerkezet alakulása Pécsen. In: Baranyai helytörténetírás 1982. (Szerk.: Szita László). Pécs. 265–293.
- Danyi Dezső – Dávid Zoltán (1960): Az első magyarországi népszámlálás. Budapest.
- Déri János (1977): A pécsi kesztyűipar kialakulása és története a Hamerli kesztyűgyár államosításáig. In: A Pécsi Kesztyűgyár története 1861–1976. (Szerk.: Déri János). Pécs. 9–101.
- Eperjessy Géza (1979): A pécsi kézműipar reformkori történetéhez. In: Baranyai helytörténetírás 1977. (Szerk.: Szita László). Pécs. 253–280.
- Erdősi Ferenc (1986): Baranya közlekedési hálózatának fejlődése a XIX. század második felében. In: Baranyai helytörténetírás 1985–1986. (Szerk.: Szita László). Pécs. 383–417.
- Fényes Elek (1851): Magyarország geographiai szótára. I–II. kötet. Pest
- Fischer Ferenc (1996): A Pécsi Takarékpénztár Részvénytársaság 50 éves múltjának rövid ismertetése 1845–1895. In: A Pécsi Takarékpénztár Rt. története (Szerk.: Siptár László). Pécs. 9–39.
- Harcos Ottó (1973): A pécsi Pannónia Sörgyár története. Pécs.
- Haas Mihály (1845): Baranya földirati, statiscai és történeti tekintetben. Pécs.
- Huszár Zoltán (2013): A Duna vonzásában. Fejezetek a Dunai Gőzhajózási Társaság történetéből. Pécs.
- Ihrig Dénes (1973): A magyar vízszabályozás története. (Szerk.: Ihrig Dénes). Budapest.
- Kaposi Zoltán (1992): A falusi hitelélet sajátosságai. AETAS 7. évf. 1992. 4. 34–47.
- Kaposi Zoltán (2010): Markzentren und Versorgungsbezirke auf dem Süd-Transdanubischen Gebiet von Ungarn im 19. Jahrhundert. In: Relatia Rural – Urban: Ipostaze ale traditiei si modernizarii (Szerk.: I. M. Balog, R. Gräf, I. Lumperdean). Cluj-Napoca. Presia Universitară Clujeană. 331–352.
- Kaposi Zoltán (2006): Pécs gazdasági fejlődése 1867–2000. Pécs.
- Kaposi Zoltán (2013): Pécs földbirtokrendszerének változásai (1780–1914). In: Pécs város topográfiaja a kezdetektől a 20. század elejéig (Szerk.: Fedeles Tamás). Pécs. 149–168.
- Kaposi Zoltán (2012): A nagybirtok modernizációjának lehetőségei a 19. századi Dél-Dunántúlon. In: A tudomány és az oktatás vonzásában (Szerk. Kaposi Z.–Lendvai T.–Oroszi S.) Pécs. 52–85.
- Kiss Géza (1976): A reformkori Pécs ábrázolása a korabeli irodalomban. In: Baranyai helytörténetírás 1974–1975. Pécs. 233–248.
- Kollwenz Ödön (1998): Pécs szabad királyi város erdeinek és az ott folytatott erdőgazdálkodásnak története. In: Erdészettörténeti Közlemények XXXI. Budapest.
- Kopasz Gábor (1968): A répacukorgyártás kezdete a Dél-Dunántúlon (1837–67). In: Baranyai helytörténetírás 1968. (Szerk.: Szinkovich Márta). Pécs. 35–74.
- Kopasz Gábor (1977): Adatok az 1848 előtti pécsi ipar történetéhez. In: A Dunántúl településtörténete II/1. 1767–1848. (Szerk.: T. Mérey Klára). Pécs. 173–178.
- Kovács András (1973): Adatok a pécsi filoxéravész történetéhez. In: Baranyai helytörténetírás 1972. (Szerk.: Szita László). Pécs. 277–289.
- Márfi Attila (2000): A sörfőzés kezdete Pécsen a 18–19. században. Pécsi Szemle 3. évf. 2000. 4. 33–41.
- Móro Mária Anna (1985): A pécsi malmok 1818. évi felmérése. In: Baranyai helytörténetírás 1983–84. Pécs. 257–275.
- Móro Mária Anna (1995): Pécs népessége a török alóli felszabadulástól 1848-ig. In: Tanulmányok Pécs történetéből I. Pécs népessége 1543–1990. (Szerk.: Vonyó József) Pécs. 27–36.
- Móro Mária Anna (2000): Berks Péter és a mecseki kőszénbányászat. Pécsi Szemle 3. évf. 2000. 3. 21–29.

- Nagy, Ludovicus (1828): *Notitae politico-geographico statisticae inclyti regni Hungariae partimque eidem adnexarum. I–II.* Buda.
- Náray János (1845): Pécs sz. kir. városának iparstatisticai leírása. *Hetilap*, 1845. június 3.
- Népszámlálás (1870): A magyar korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos háziállatok kimutatásával együtt. Pest, 1871.
- Pálfy Attila (2002): A pécsi székesegyház önálló uradalmi szénbányászata (1798–1868). In: *Iparosok és bányászok a Mecsekalján. Gazdaságtörténeti tanulmányok* (Szerk: Szirtes Gábor és Vargha Dezső). Pécs. 257–273.
- Pécs ezer éve (1996): Pécs ezer éve 1009–1962 (Szerk.: Márfi Attila). Pécs.
- Pécs Lexikon (2010): Pécs Lexikon I–II. (Szerk.: Romváry Ferenc). Pécs.
- Rayman János (2002): A pécsi gyufagyártás története. In: *Iparosok és bányászok a Mecsekalján. Gazdaságtörténeti tanulmányok* (Szerk: Szirtes Gábor és Vargha Dezső). Pécs. 118–138.
- Rempert Zoltán (1996): A reformkor kiemelkedő ipari kísérlete: a Csetnek Pécsi Vasgyár. *Századok* 130. évf. 1996. 1. 105–118.
- Rúzsás Lajos (1963): A városi fejlődés a Dunántúlon a XVIII–XIX. században. In: *A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete. Értekezések 1961–62* (Szerk: Babics András) Budapest. 279–315.
- Strázsay János (1823): Baranya Vármegye topographikai leírása. *Tudományos Gyűjtemény* (7. évf. 1823. 3. 28–63.
- Vörös Károly (1980): A magyarországi társadalom (1790–1848). In: *Magyarország története 1790–1848. I. kötet.* (Szerk.: Mérei Gyula). Budapest. 473–600.